

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ КОРУПЦІЙНОГО ЗЛОЧИНЦЯ

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CORRUPTED OFFENDER PERSONALITY

Мезенцева І.Є.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
викладач відділу підготовки прокурорів
з нагляду за додержанням законів органами,
які проводять ОРД, дізнання та досудове слідство
Національної академії прокуратури України*

Розглянуто теоретичні основи поняття особи злочинця кримінальних корупційних правопорушень. Визначено його особливості на основі загальних характеристик особистості злочинця, які застосовуються в кримінології. Автор акцентує увагу на мотиві цих злочинів.

Ключові слова: корупція, особистість злочинця, суб'єкт правопорушення, кримінологічна характеристика, мотиви й цілі.

Рассмотрены теоретические основы понятия личности преступника уголовных коррупционных правонарушений. Определены его особенности на основе общих характеристик личности преступника, которые применяются в криминологии. Автор акцентирует внимание на мотиве этих преступлений.

Ключевые слова: коррупция, личность преступника, субъект преступления, криминологическая характеристика, мотивы и цели.

The article deals with theoretical foundations of the concept of offender criminal corruption. Defined its features based on common characteristics of offender used in criminology. The author focuses on revealing the motives of this crime.

Key words: corruption, person of the offender, subject of crime, criminological characteristics, motives and goals.

Постановка проблеми. Знання особистості злочинця – важлива й необхідна передумова науково обґрунтованої, успішної профілактики насамперед індивідуальної злочинної поведінки. З урахуванням пріоритетності протидії корупції на державному рівні профілактика корупційної злочинності має особливу актуальність. Без визначення специфічних характеристик осіб з асоціальною поведінкою, а також механізмів її формування навряд чи можна ефективно попереджати й припиняти протиправні акти, організувати боротьбу як з окремими видами суспільно-небезпечних діянь, так і з корупційною злочинністю в цілому.

Кримінально карані діяння у сфері корупції належать до категорії інтелектуальних злочинів, успішна боротьба з ними неможлива без усебічного аналізу образу мислення й особистості злісних порушників антикорупційного законодавства.

Стан опрацювання. Питання характеристики суб'єктів «білокомірцевої» злочинності досліджувалися в працях таких науковців, як О. Дудоров, О. Кальман, О. Костенко, О. Литвак, В. Лукомський, М. Мельник, А. Мудров, В. Навроцький, Є. Невмержицький та інші. Проте з огляду на мінливість вітчизняного законодавства питання визначення рис, притаманних корупціонеру, набуває особливого значення. Підтвердженням тому є визначення корупційних злочинів, яке відносно нещодавно було закріплене в примітці до ст. 45 Кримінального кодексу України (далі – КК України). І майже одразу воно було піддане критиці науковцями.

Метою статті є характеристика особистості корупційного злочинця.

Виклад основного матеріалу. Поняття корупційної злочинності не варто ототожнювати із сукупністю корупційних злочинів, які передбачені Особливою частиною КК України. На основі загальнотеоретичних визначень злочинності поняття «корупційна злочинність» можна розглядати як історично мінливе, відносно масове, стійке, самодетермінуюче, соціально негативне явище, що становить систему корупційних злочинів [1].

Аналіз статистичної звітності щодо стану корупційної злочинності в Україні за період із 2005 по 2016 р. свідчить про наявність кількох точок різкого зростання її абсолютних показників і періодів їх поступового зменшення, які співпадають із часами підвищеної та зменшеної уваги з боку влади та громадськості до проблеми корупції. Дослідження ж відносних показників показує загальну тенденцію до зменшення рівня корупційної злочинності. Але виявлений кореляційний зв'язок рівня корупційної злочинності з відповідними соціальними подіями в країні дозволяє зробити обґрунтований висновок, що зміни рівня корупційної злочинності скоріше свідчать переважно про формальні, популістські показники успіху протидії їй, ніж про реальні зміни в її динаміці. У структурі корупційної злочинності основну частину займають зловживання владою, службовим становищем чи повноваженнями та підкуп службової особи чи одержання нею неправомірної вигоди [2].

Для дослідження корупційної злочинності набуває особливої актуальності питання рівня її латентності. За оцінками вчених, у поле зору правоохоронних органів потрапляє не більше 1–5% злочинів

корупційної спрямованості [3], що підтверджує високий рівень латентності корупційної злочинності (за оцінками різних фахівців цей рівень коливається в межах 90–99%) [4; 5, с. 73–74]. Таким чином, винні в корупційних злочинах залишаються безкарними, оскільки не притягуються до кримінальної відповідальності та продовжують злочинну діяльність. При цьому найбільший ступінь прихованості мають злочинні дії так званих VIP-корупціонерів. О. Шостко називає їх особливо злісними злочинцями, які відрізняються масштабністю владних повноважень [6].

Зазначені злочинці належать до особливої групи (касти) у злочинному світі. У своїй переважній більшості таких осіб можна з упевненістю віднести до представників «білокомірцевої» злочинності через їх соціальний і службовий статус. Ними можуть бути народні депутати України, представники Адміністрації Президента України, керівники центральних органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування та ін. Латентність корупційної діяльності таких осіб посилюється їх політичним впливом, особливим правовим статусом, що передбачає можливість кадрових призначень, зокрема керівників правоохоронних органів. Через управлінську залежність останні здебільшого проявляють певну поблажливість до визначеного кола осіб, винних у вчиненні корупційних злочинів, та індиферентність у питаннях їх службових зловживань. Тобто наразі в Україні має місце замкнуте коло, що можна представити умовною формулою «влада – корупція – влада». Наявність цього кола й ігнорування правоохоронними й судовими органами значної кількості корупційних злочинів, що вчиняються насамперед представниками українського політичного бомонду, сприятиме збільшенню частки латентних злочинів корупційної злочинності та зумовлюватиме подальше поширення її проявів у всіх сферах державного управління [3].

Особистість злочинця – основна й найважливіша ланка механізму злочинної поведінки, оскільки в кожному конкретному випадку саме особистість приймає рішення про вчинення злочину. Ці характерні риси особистості, які породжують таку поведінку або сприяють їй, повинні завжди бути безпосереднім об'єктом превентивного впливу [7, с. 123].

Особистість корупційного злочинця істотно відрізняється від особистості не тільки правослухняного громадянина, а й від особистості інших злочинців. Проте їй так само притаманна сукупність соціально зумовлених ознак, рис, властивостей і зв'язків, які умовно можна об'єднати в дві групи [8, с. 117]. До першої групи слід віднести ті ознаки, риси й властивості, які притаманні особистості взагалі та набувають кримінологічного значення тільки під час розгляду їх крізь призму факту вчинення злочину. Це, наприклад, соціально-демографічні ознаки (стать, вік, сімейний стан, освіта, посада тощо).

Другу групу утворюють ознаки, риси та властивості, які прямо чи опосередковано пов'язані з учиненням злочину, що зумовлюють чи пояснюють його вчинення. У цю групу входять соціально деформо-

вані переконання, ціннісна орієнтація, спрямованість особистості злочинців тощо.

Кримінологічна характеристика особистості злочинця взагалі й особистості корупційного злочинця зокрема передбачає виявлення й вивчення трьох основних підсистем:

1) соціальний статус особистості, який визначається приналежністю особи до того чи іншого класу (соціальної верстви) і групи із соціально демографічною характеристикою (стать, вік, освіта, сімейний стан, посадове становище, національна й професійна приналежність, а також рівень матеріальної забезпеченості тощо);

2) соціальні функції (ролі) особистості, що включають сукупність видів діяльності особи як громадянина в системі суспільних відносин (рівень розумового розвитку, культурно-освітній рівень, знання, навички, вміння);

3) морально-психологічні складники (моральні якості, ціннісні орієнтації й прагнення особистості, її соціальні позиції й інтереси, потреби, звички; вони формують психічні процеси, властивості та стани особистості; залежать від таких фізіологічних ознак, як стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції і т. д., причому маються на увазі соціальні прояви цих ознак).

Вилучення будь-якого з компонентів підсистеми руйнує цілісність усієї структури особистості. Жодна з них не може існувати самостійно. Отже, усі підсистеми є взаємопов'язаними та взаємозалежними, завдяки чому ми маємо справу не з їх простою сумою, а зі складною сукупністю елементів, що утворюють структуру особистості злочинця, у цьому разі – корупційного.

У кримінологічній та іншій соціологічній літературі вже стало традицією розпочинати вивчення особистості злочинця з аналізу її соціально-демографічних ознак. Д. Шестаков зазначає, що виявлення в масі злочинців будь-яких значних відмінностей від населення в цілому може свідчити про підвищену схильність до злочинної діяльності окремих суспільних верств або груп, про їх «внесок» у злочинність [9]. Тому не випадково характеристика винної особи відображається під час розслідування злочину та в процесі оперативно-розшукової діяльності, щоб у подальшому мати значення для судового вироку.

Питання про вплив віку на злочинність давно викликає суперечки в юридичній науці (К. Бартол [10]; М. Гернет [11]; Ч. Ломброзо [12] та ін.). Так, М. Гернет, не заперечуючи значення віку для характеру злочинності, визнавав, що його фізіологічний вплив нейтралізується дією могутнішого фактора (соціального) і може бути усунутий відповідним реформуванням соціального середовища злочинця [11].

Вікові особливості повинні цікавити кримінологів насамперед як результат соціальних змін особистості. Людина – істота соціальна, тому зі зміною віку настають не тільки біологічні (фізіологічні) зміни організму, змінюється обстановка, умови, в яких знаходиться, живе, працює людина, змінюються її соціальні функції, соціальний досвід, звички, характер,

способи реагування на конфліктні ситуації, навички виходу з них, адаптаційні можливості.

Вікова характеристика дозволяє робити висновки про кримінологічну активність і особливості злочинної поведінки представників різних вікових груп, зумовлених психологічними особливостями їх представників. Якщо звернутися до надбань наукової думки щодо кримінологічної характеристики злочинця, який учиняє службові злочини, то вчені відзначають таку характерну обставину, як учинення цих злочинів у більш зрілому віці (переважно старше 30 років), що пояснюється віковою зайнятістю осіб, які працюють на відповідних посадах. Особи, які вчиняють службові злочини, належать, як правило, до працівників, які мають безпосередній доступ до майна чи до співробітників, що здійснюють контроль за їхньою діяльністю. Службові особи адміністративного апарату становлять невеликий відсоток від загальної кількості тих, хто вчинив службові злочини (за вибірковими даними, вони становлять, як правило, одну третину) [13, с. 24].

Наведені характерні риси осіб, які вчиняють службові злочини, є значимими для встановлення особливостей суб'єктів корупційної злочинності через те, що значна частина корупційних злочинів, визначених у примітці до ст. 45 КК України, належить до розділу XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (ст.ст. 364, 364–1, 365–2, 368–369–2, тобто 9 статей із 14).

Зауважимо, що останнім часом Національним агентством із питань запобігання корупції здійснюються заходи щодо початку ведення Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні чи пов'язані з корупцією правопорушення [14]. Тому поки що маємо можливість характеризувати цифрові показники за звітом про склад засуджених осіб. З урахуванням змін про визначення корупційних злочинів, які було внесено в примітку до ст. 45 КК України 12 лютого 2015 р., для вивчення обрано 2015 р. [15].

Характеристика корупційного злочинця за 2015 р. складена на підставі аналізу відповідних даних про осіб, які засуджені за такими статтями: 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, 210, 354, 364, 364–1, 365–2, 368–369–2 КК України. На підставі проведених досліджень робимо висновок, що всього за вказаними статтями було засуджено 2% винних осіб від загальної кількості засуджених. Кількість жінок серед злочинців-корупціонерів вказаного періоду становить 31%. Вікові групи засуджених розподіляються так: найвищий відсоток осіб у віці від 30 до 50 років – 51,5%; далі від 50 до 65 років – 21%; від 25 до 30 років – 15,5%; від 18 до 25 років – 10%; від 65 років і старше – 2%. У віці до 18 років злочинців не виявилось [15]. Це свідчить про те, що на відміну від інших злочинців, корупційні злочини вчиняються особами соціально зрілими, які мають певний соціальний статус і досвід роботи.

Серед соціально-професійних характеристик особистості питання про освітній ценз має особливе

значення. За рівнем освіти корупційні злочинці завжди відрізняються від інших категорій злочинців. Цю особливість підтвердило й наше дослідження за вказаний період. Повну вищу освіту на момент вступу вироку в законну силу мали 47%; базову вищу – 6,5%; професійно-технічну – 20,5%; повну загальну середню – 21%; базову загальну середню – 5%, із початковою загальною освітою чи без освіти засуджених за корупційні злочини не було [15].

Високий освітній рівень злочинців розглянутої категорії зумовлений низкою обставин. Насамперед сам характер корупційних злочинів потребує певного рівня розвитку, освіти й серйозного осмислення. По-друге, характер злочинів, особливо посадових, вимагає особливої підготовки й професійних знань, і чим вище посадове становище, тим вища професійна підготовка необхідна особі. По-третє, наведені показники про освіту формалізовані й далеко не завжди відображають рівень фактичної підготовленості та соціальної зрілості особистості. Тут факт завершення освіти й пов'язані із цим соціальні очікування не завжди правильно співвідносяться з фактичним рівнем підготовки, більше того, такі особи нерідко мають тенденцію до завищеної самооцінки. Таким чином, наявність диплома про освіту далеко не завжди свідчить про грамотність і морально-етичну вихованість особи.

Окремі автори-кримінологи в соціально-демографічній характеристиці особистості пріоритет віддають саме родині. Дослідження останніх років показують, що сімейна ситуація здатна визначати поведінку особи в усіх інших сферах (сприяти або перешкоджати трудовій активності, стимулювати той чи інший тип споживання, визначати психологічне самопочуття людини й тим самим впливати на стан її здоров'я) [16, с. 61].

У літературі поширена думка про те, що на вчинення злочину, як правило, ідуть особи, які не мають сім'ї, які не відчувають її позитивного впливу, не замислюються про наслідки вчиненого ними для близьких. Проте ці усталені догми не притаманні корупціонерам, тобто наявність у них сім'ї не утримує від корупційних злочинів, а навпаки, підштовхує до їх учинення, оскільки сім'ю необхідно належним чином забезпечити.

У продовження характеристики, пов'язаної із сімейним станом злочинця-корупціонера, зупинимося на способі життя. Це філософсько-соціологічна категорія, що означає стійкий, який склався в певних суспільно-економічних умовах, спосіб життєдіяльності людей, що виявляється в нормах їх спілкування, поведінці, складі мислення. Найважливіша сутнісна характеристика способу життя – спосіб діяльності, який визначається домінуючим способом виробництва, економічними, політичними, духовно-ідеологічними й соціальними умовами функціонування тієї чи іншої суспільно-економічної формації. З іншого боку, це багатогранний процес життєдіяльності певного суб'єкта (суспільства, нації та інших соціально-етнічних спільнот, класів, соціально-демографічних груп, особистості).

В особистості корупціонера найважливішими є морально-психологічні й соціально-рольові ознаки. Щодо перших, то корупціонери в переважній більшості є комунікабельними людьми, легко встановлюють соціальні контакти, контролюють власну поведінку, їм не притаманні імпульсивність, агресивність, емоційна нестабільність. В основі мотивації знаходиться гіпертрофоване прагнення до задоволення матеріальних потреб, брак духовного розвитку, схильність до ризику, байдужість до інтересів інших людей, задрісність, амбіційність, користолюбство, кар'єризм, здирство й зажерливість, культ грошей і матеріальних цінностей, жадоба накопичення й влади. Усе це свідчить про деформовану ціннісну орієнтацію таких осіб [6, с. 72].

На формування й прояв цих рис особистості в службовців-корупціонерів істотно впливає таке:

- початкова налаштованість їх на використання своєї роботи в особистих корисливих інтересах. При цьому може мати місце кримінальна мотивація такого типу: «інші брали і беруть хабарі, їх не викричали, то чому б і мені не спробувати»;

- наявність в їхньому середовищі осіб із високим рівнем матеріального добробуту, досягнутого за рахунок службово-кримінальної діяльності;

- деяке зниження вже досягнутого раніше рівня матеріальної забезпеченості особи й бажання підняти його за допомогою вчинення злочинів. Наприклад, коли молода людина створює сім'ю й починає жити на свою зарплату. Її звичка до іншого рівня життя в певних умовах може провокувати обрання злочинного варіанта розв'язання проблеми;

- орієнтованість на високі стандарти життя за рахунок служби;

- наявність дорогих звичок та інтересів (уживання елітних спиртних напоїв, захоплення азартними іграми тощо);

- бажання відшкодувати понесені раніше витрати на здобуття освіти, влаштування на роботу, а також включитися в загальний процес корупції.

Мотиви злочинної поведінки завжди пов'язані з потребами й інтересами особистості злочинця. Потреби можуть бути різними, проте під час вивчення злочинної поведінки важливе значення має аналіз відхилень потреб, які можуть збігатися з нормальними потребами, але відрізнятися від них за змістом або

інтенсивністю. Розглядаючи злочинну корупційну поведінку, слід зазначити, що вона існує у формі особливого мотиву. Саме мотив, будучи детермінацією злочинної поведінки, розкриває співвідношення між внутрішнім і зовнішнім світом особистості, між її потребами та можливостями їх задоволення.

Мотив є головною ознакою, яка дозволяє виділити корисливого злочинця в особливу категорію, що суттєво відрізняється від інших різновидів злочинців. Під час учинення корупційних злочинів основним мотивом цих злочинців є корисливий мотив. У той же час не можна заперечувати наявність суб'єктів, які беруть участь у корупційних злочинах, відчуваючи боротьбу мотивів, а іноді й усупереч власним переконанням. До останніх можуть бути віднесені особи, залучені в корупційну діяльність шляхом шантажу, погроз або створення перешкод для досягнення мети.

У кінцевому рахунку в механізмі злочинної поведінки під час учинення корупційних суспільно-небезпечних діянь є незадоволені потреби. Причини дефекту правосвідомості зумовлені тим, що в сучасних умовах українського суспільства обмежені можливості для задоволення навіть мінімальних потреб.

Висновки. Характеризуючи особистісні риси особливості корупціонера, відзначимо, що значна частина цих злочинців має добре розвинені комунікативні якості. Серед них можуть бути названі здатність впливу й завоювання довіри співрозмовника. Багато корупціонерів вельми спостережливі, знають психологію, що дозволяє їм залучати до корупційної діяльності різних людей.

Перераховані якості, як і винахідливість, продемонстрована у виборі способів учинення злочинів, дозволяють прийти до висновку, що корупціонери нерідко характеризуються здібностями швидко оцінювати ситуацію, що склалася, приймати рішення відповідно до умов реальної обстановки, а також іншими властивостями розвинутого логічного мислення. Суб'єкти корупційних злочинів із числа співробітників юридичних установ, крім усього іншого, мають спеціальні знання про прийоми та методи доказування та доведення вини за окремими фактами під час установлення дійсних обставин, характеру й учасників досліджуваної події. Крім того, вони обізнані про способи протидії досудовому розслідуванню та/або правосуддю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мезенцева І. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності / І. Мезенцева // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 4. – С. 106–113. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/4–2015/mezenceva.pdf>.

2. Машлякевич Д. Кримінологічний аналіз абсолютних та відносних показників корупційної злочинності в Україні за 2005–2015 роки / Д. Машлякевич // Наше право. – 2015. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nashp_2015_4_23.

3. Маршуба М. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан та основні стратегії протидії / М. Маршуба // Наукові дослідження. – 2016. – Вип. 31. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Pbzz_2016_31_11.

4. Федик Н. Окремі методи виявлення латентної корупційної злочинності / Н. Федик // Вісник Львівського університету. – 2016. – Вип. 62. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Vlnu_yu_2015_62_22.

5. Храмов С. Латентная преступность: методология познания и основные направления противодействия: [монография] / С. Храмов; Брест. гос. ун-т имени А.С. Пушкина. – Брест: БрГУ, 2010. – 169 с.
6. Шостко О. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні / О. Шостко // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2014. – Вип. 28. – С. 69–78.
7. Алексеев А. Криминология: Курс лекцій / А. Алексеев. – М., 1999. – 325 с.
8. Зелинский А. Криминальная психология / А. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
9. Шестаков Д. От понятия преступности к криминологии закона / Д. Шестаков // Общественные науки и современность. – 2008. – № 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/08/25/1214987019/Shestakov.pdf>.
10. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – СПб., 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.klex.ru/8ff>.
11. Кіндюк К. Еволюція соціологічно-правових поглядів М. Гернета (1874–1953 рр.) на проблеми злочинності / К. Кіндюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoznaves.com.ua/period/article/50391/%CA>.
12. Ломбразо Ч. Преступный человек / Ч. Ломбразо. Электронная Библиотека. – ЛитМир, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.litmir.me/br/?b=216741>.
13. Голіна В. Запобігання корупції з використанням регіонального досвіду її дослідження / В. Голіна, М. Колодяжний // Право України. – 2015. – № 12. – С. 22–29.
14. Національне агентство з питань запобігання корупції: офіційний веб-сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nazk.gov.ua/yedyny-derzhavny-reyestr-osib-yaki-vchynuly-korupciyni-abo-povyazani-z-korupciyeu>.
15. Звіт про склад засуджених: Судова влада України: офіційний веб-портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/kf1ghkjlh/.
16. Васильчук Ю. Социальное развитие человека. Фактор семьи / Ю. Васильчук // Общественная наука и современность. – 2008. – № 3. – С. 52–63.